

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ТИМОЩУК Олександр Валентинович

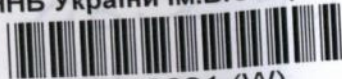
**АНАРХО-КОМУНІСТИЧНІ ФОРМУВАННЯ Н. МАХНА
(ВЕРЕСЕНЬ 1917 — СЕРПЕНЬ 1921 рр.)**

Спеціальність 07.00.02. — Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття ^унаукового ступеня
кандидата історичних наук

00778091 (W)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Сімферопольському державному університеті Міністерства освіти України.

Науковий керівник — доктор історичних наук, професор
Гарчев Петро Іванович.

Офіційні опоненти:

1. доктор історичних наук, професор **Некоз Микола Денисович;**
2. доктор історичних наук, професор **Лях Роман Данилович.**

Провідна організація — Дніпропетровський державний університет Міністерства освіти України.

Захист відбудеться *16 червня* 1995 р. о *14.00* год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.52.03. в Запорізькому державному університеті (адреса: 330600, МСП, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корпус 5, актовий зал).

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Запорізького державного університету (адреса: м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66).

Автореферат розісланий *16 травня* 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. Милешко

ТИМЧЕНКО С. М.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ДВ - 321 - 3 -
I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Махновський рух займав важливе місце у громадянській війні на Україні. У радянській історіографії він розглядався завжди однозначно - як куркульсько-бандитська контрреволюція, спрямована проти утвердження Радянської влади, комуністичного ладу. Після розпаду Радянського Союзу та краху комуністичної системи історики намагаються відійти від цієї концепції і розглядають махновщину як самозахист селянства від політики воєнного комунізму, чим самим, по суті, підтверджуючи антикомуністичну спрямованість махновських формувань.

Об'єктивний аналіз махновського руху, його соціального складу, політичної спрямованості, взаємовідносин з РКП(б) має важливе наукове значення, дозволяє розкрити ще одну з "білих плям" історії. Використані у дисертації документальні матеріали свідчать, що радянська концепція махновщини є сфальсифікованою. Далеким від істини є показ Махна та його помічників-командирів як "селянських повстанських ватажків", ідеалізація їх формувань. В дисертації вперше показано, що вони керувались ідеями анархо-комунізму, який був не менш руйнівним, ніж більшовізм.

Стан наукового дослідження проблеми. Радянська концепція про Махна та його армію складалась ще в роки громадянської війни під впливом оцінок їх Леніним, центральними партійними і радянськими органами. У 1918 - першій половині 1919 рр., коли загони Махна воювали на боці Червоної Армії, її командуючий на Україні В. Антонов-Овсієнко давав їм позитивну характеристику. До початку квітня 1919 р. статті про їх героїчні дії проти білогвардійців та української "контрреволюції" друкувались і у центральній, і у міс-

цевій комуністичній пресі.

Після розгрому "військової опозиції на VIII з'їзді РКП(б) (кінець березня 1919 р.) у зв'язку з курсом на створення Червоної Армії як служняного інструменту більшовицького керівництва Ленін висунув вимогу ліквідації махновських формувань. Одразу центральна і місцева комуністична преса розгорнула широку антимахновську пропаганду. Зокрема у статтях Л. Троцького невдачі на фронті махновської бригади Червоної Армії визначались як відверта контрреволюційна зрада.

Після отримання телеграми Махна про розстріл ним отамана Григор'єва і остаточну ліквідацію "григор'івщини у газеті "В пути" від 4 серпня 1919 р. Троцький характеризував Махна як одного з "чесних повстанських отаманів", запропонував йому бути дисциплінованим, підкоритися РКП(б), повернутися на службу у Червону Армію, що фактично Махно і зробив. Але після рішучих перемог над Денікіним, у яких Махно відіграв важливу роль, у грудні 1919 р. Ленін і Троцький, РКП(б) підтвердили свій курс щодо махновщини. З січня 1920 р. махновці були оголошені "поза законом" і підлягали ліквідації як "дезертири та зрадники". Знову у комуністичній пресі з'явилися статті партійних та радянських діячів про "контрреволюційну" сутність махновських формувань.

1. Известия Московского Совета раб., крест. и красноарм. депутатов. - 1919. - 6 апреля; Звезда. - 1919. - 1 апреля; Известия Александровского Совета раб., крест. и красноарм. депутатов. - 1919. - 6 апреля.

2. Ленин В. И. Письма (октябрь 1917 - июнь 1919) // ПСС. - Т. 50. - С. 283.

3. Троцкий Л. Д. Долой махновщину // В пути. - 1919. - 2 июня; Он же. Украинские уроки // Коммунист. - 1919. - 20 мая; Вісті. - 1919. - 22 июня; Известия Харьковского Совета раб., крест. и красноарм. депутатов. - 1919. - 5 июля.

4. Гражданская война на Украине, 1918 - 1920: Сборник документов и материалов. В 3 т., 4 кн. - К., 1967. - Т. 2. - С. 393-394.

5. Лебедь Д. Махновщина и наши задачи // Звезда-Заря, Екатеринослав, 1920. - №13. - С. 1-2; Раковский Х. Г. Що таке махновщина? Селяни та Махно // Геть партизанщину!: 36. статей. - Х., 1920, та ін.

Обдурили Махна та використавши його формування у вирішальних боях з Врангелем, керівництво більшовицької держави і Червоної Армії у листопаді 1920 р. у черговий раз оголосили їх поза законом як "ворогів Радянської Республіки і Революції." З цього часу більшовицька пропагандистська машина остаточно зарахувала махновщину у табір контрреволюції і визначила її оцінку у радянській історіографії.

Перші публікації про Махна та його армію почали з'являтися одразу після закінчення громадянської війни і належали керівникам КП(б)У. По загальнопартійному шаблону вони розцінювали махновські формування як куркульсько-контрреволюційні. Член ЦК КП(б)У Я. Яковлев (Евштейн) у книзі "Русский анархизм в великой русской революции" писав: "...анархісти створюють військову силу, у якій сполучаються найгірші риси палочної дисципліни царської армії з бандитським розгулом гайдамаччини. Від Червоної Армії узята тільки ідея долітвідділу, перетвореного Махном у анархістський культпросвітвідділ".

З партійних позицій розглядував махновщину і секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь у праці, яка охоплює історію махновських формувань з 1918 до 1921 рік. Іх збройну боротьбу проти білогвардійців, військ УНР, а також Червоної Армії. Автор намагався підкреслити, що на всіх етапах загони Махна були бандитськими, ворожими ідеалам революції. Іх участь у боях на боці більшовиків пояснювалась переважно бажанням махновців пограбувати. Колишній діяч КП(б)У Д. Кін популярність Махна вбачав у боротьбі махновців проти міста, викачуванні ними матеріальних скарбів, розподілі частини їх серед селян.

---

1. Гражданская война на Украине. - Т. 3. - С. 780-781.

2. Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции. - Х., 1921. - С. 32

3. Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анарко-махновщины. - Х., 1921

4. Кин Д. Повстанческое движение против ленинщины на Украине // Летопись революции. - 1926. - №3-4. - С. 70-90

У 20-х рр. з'явилися статті військових істориків, узагальнюючі бойовий досвід Червоної Армії. Деякі з них присвячувались політичним та військовим урокам боротьби з махновщиною як бандитизмом. Але абсолютна більшість військово-історичних публікацій першої половини 20-х років досліджувала проблеми тактики бойових дій Червоної Армії проти загонів Махна у 1920 - 1921 рр.

"Записки про громадянську війну" В. О. Антонова-Овсієнка, командуючого Червоною Армією на Україні наприкінці 1917 р., по суті, є єдиною працею, у якій йдеться про махновські формування 1918 - 1919 рр. В них автор торкнувся ролі Махна у формуванні перших частин Червоної Армії, встановленні більшовицької влади на Катеринославщині, проаналізував участь махновської бригади у бойових діях червоних військ на Українському фронті. Він вперше підняв питання про взаємовідносини Махна з більшовицьким керівництвом, розкрив особливості комплектування, матеріального забезпечення і озброєння червоної бригади Махна. Про внесок махновського з'єднання у бойові операції Червоної Армії проти Денкіна весною 1919 р. та бойові дії Повстанської армії восени 1919 р. досить об'єктивно розповів у своїх мемуарах і колишній командуючий Південним фронтом О. Єгоров.

В. Есбах висвітлив заключний етап махновщини. Він писав, що весною-літом 1921 р. махновці лишилися всякої підтримки селянства.

Першим спеціальним дослідженням з історії махновського руху була монографія М. Кубаніна, написана на підставі газетних, мемуарних.

-
1. Эйденан Р. Повстанчество и его роль в современной войне // Армия и революция. - 1922. - №3/4. - С. 92-105
  2. Ефинов Н. А. Действия против Махно с янв. 1920 по янв. 1921 // Сб. трудов ВНО при воен. Академии. - 1921. - №1. - С. 192-222; Лихаревский С. "Андреевский конфуз" // Армия и революция. - 1921. - №4/5. - С. 114-115; Макушенко Н. Операция против банды Махно с 9-го по 16-е июня 1921 г. // Там же. - 1922. - №3/4. - С. 106-116;
  3. Єгоров А. І. Разгром Деникина. 1919 г. - М., 1931
  4. Эсбах В. Последние дни махновщины на Украине // Война и революция. - 1926. - №12. - С. 40-50

публіцистичних і частково архівних матеріалів. Автор описав особливості тактики Махна, навів приклади його військових хитрощів у боях. Кубанін намагався довести куркульсько-бандитський характер махновщини, але його соціалогічні висновки про локальність дій махновських формувань та "гніздовість" їх поповнень (у кількох повітах Катеринославщини), свідчать не про соціальний, а територіальний принцип комплектування махновського війська. Деякі твердження Кубаніна йдуть навіть урозріз з ленінськими постулатами. Якщо Ленін говорив: "Досвід махновщини, Григор'ївщини показали нам, що їх вплив на селянські маси марний. Насправді - їх сила - пух"², то Кубанін показував вагомий вплив Махна на селянство до другої половини 1920 р.

Висновки Кубаніна в значній мірі повторює у своїй книзі про махновщину В. Руднев³. Корені махновського руху і він вбачав у особливостях соціально-економічного стану південно-українського селянства. Руднев пояснював активну боротьбу махновців за ліквідацію поміщицького землеволодіння швидким зростанням фермерських господарств на Півдні України. Необхідність самозахисту та самоорганізації селян у цій боротьбі нібито і висунула Махна, сприяла створенню його "повстанської революційної армії" у 1918 - 1919 рр. А диференціація селянства, відворот від Махна бідняцьких і середняцьких прошарків у 1920 - 1921 рр. начебто надали махновщині куркульсько-бандитський характер.

"Компромісна" концепція Кубаніна і Руднева про махновський рух як антипоміщицький, революційний у 1918 - 1919 рр. і куркульсько-бандитський тільки у 1920-1921 рр. не відповідала ленінським оцінкам і була відкинута радянською історіографією. У 30-х роках

1. Кубанін М. Махновщина. - Л., 1926

2. Ленин В. И. Доклад о внутреннем и внешнем положении Республики на Московской конференции РКП/6/ 12 июля 1919 г. // ПСС. - Т. 39. - С. 86

3. Руднев В. Махновщина. - Х., 1928

обидві монографії були вилучені, їх використання заборонялось.

Історія махновщини протягом кількох десятиліть не досліджувалась. У 1966 р. з'явилася, нарешті, спеціальна стаття С. Семанова про махновщину. Використавши переважно матеріали монографія Кубаніна і Рудкева, автор підтвердив радянську концепцію про махновщину як воєна Радянської влади.

У 70-1 рр. радянські історики посилили викриття "внутрішньої контрреволюції" в Україні у роки громадянської війни, у тому числі і махновщини. У монографії О. Кучера аналізувались і бойові операції Червоної Армії по ліквідації махновських загонів, організаційна робота РКП/б/ і КП/б/У по викорчуванню махновщини.

У загальних працях та енциклопедіях 80-х рр. махновщина незмінно розцінювалась як проява дрібнобуржуазної і куркульської контрреволюції. В них стисло говорилося про склад та чисельність махновської армії, її боротьбу проти австро-німецьких окупаційних військ, Петлюри, Денікіна, Врангеля, Червоної Армії, тимчасові союзи Махна з останньою пояснювались лише його прагненням одержати зброю від більшовиків. Стверджувалось, що перший невеличкий загін Махно організував у Гуляйполі лише у квітні 1918 р.

На початку 90-х років з'явилися узагальнюючі монографії про Махна та його рух. В. Волковинський на підставі великого фактичного матеріалу, у тому числі раніше невідомого, відновив концепцію Кубаніна про еволюцію махновщини від "повстанства трудівників села проти іноземних інтервентів і їх наймитів до політичного бандитизму".

1. Семанов С. Н. Махновщина и ее крах // Вопросы истории. - 1966. - №. - С. 37-50

2. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні. 1921-1923. - К. 1971

3. Гражданская война в СССР. В 2 т. - М. 1986; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. - М. 1983. С. 343-344

4. Волковинский В. Н. Махно и его крах. - М., 1991; Комин В. В. Нестор Махно: Мифы и реальность. - М., 1990; Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К., 1992

Найбільш "перебудовною" є монографія В.Верстюка, опублікована після краху комуністичної системи. Уперше тут зроблений висновок про те, що у боротьбі з гетьманом Скоропадським, Петлюрою, Денікіним, Брангелем махновське повстанство ототожнювало себе з захистом комуністичної революції Червоною Армією. За глибиною наукового аналізу місця і ролі махновських формувань у громадянській війні монографія В.Верстюка перевершує всі попередні дослідження істориків. Але у кінцевому рахунку він вважає, що махновська армія захищала інтереси "селянина-виробника", уособлювала масовий селянський рух проти економічних експериментів комуністів в Україні. Таким чином він фактично підтвердив радянську концепцію про антикомуністичний характер махновщини. Не висвітлюючи, як і всі дослідники, початкового періоду бойової діяльності махновських формувань, (вересень 1917-квітень 1918 рр.), Верстюк писав, що перший союз Махна з Радянською владою склався на початку 1919 р.

Певний внесок у розробку нової концепції махновського війська зробив В.Савченко. Він пояснив мотиви розгортання широкої антимакхої кампанії ЦК РКП/б/. Л.Троцького у травні 1919 р. Публікація В.Ермакова суттєво доповнила соціологічні дослідження Кубаніна і Руднева щодо складу махновського війська, висвітлила історичні, економічні та соціально-побутові коріння махновщини.

Вагому теоретичну переоцінку махновського руху зробив О.Шубін. Він висловив думку, що рушієм мотивом у діяльності Махна та його

---

1. Верстюк В.Ф. - Указ. тв. - С. 57

2. Савченко В.А. Измена "батьки" Махно и "железная метла" Л.Д.Троцкого //История СССР. - 1990. - №2. - С. 75-89

3. Ермаков В.Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины //Социологические исследования. - 1991. - №5. - С. 34-42

4. Шубин А. К безвластию через саморганизацию трудящихся //Наука и жизнь. - 1991. - №5. - С. 34-42; Шубин А. Проблема переходного периода в российской эмигрантской анархической мысли 20-30 годов //Анархия и власть. Статьи. - М., 1992. - С. 88-103

армії, була ідея анархізму. Автор писав, що "незнання анархізму ускрутило осмислення махновського повстанства навіть таким серйозним дослідником, як В. Верстюк"¹. Але переоцінка Шубіним можливостей анархізму як політичного руху привела його до сумнівних висновків. Він вважає, що весною 1921 р. селянство більш просторої зони, ніж корінний махновський район, "звикало до батька" та активніше його підтримувало. Влада більшовиків тоді нібито "висіла на волоску" і тільки тактичні недоліки Махна, розпорошення його формувань для створення нових повстанських зон не дозволили йому "сконцентрувати великі сили для вирішального наступу"².

У енциклопедичному словнику "Політичні діячі Росії. 1917.³ Н. Махна охарактеризовано як анарко-комуніста, вказано на тотожність його позиції з більшовиками у 1917 р. в питаннях про землю, війну, тимчасовий уряд, на підтримку Махном жовтневого перевороту. Згадується також про зустріч його з Леніним у травні 1918 р., "благочиння" Махна перед проводирем більшовиків, нагороду Махна у 1919 році орденом Червоного прапора №4 за успішну операцію проти денкіньських військ і т. п. Але суттєвість суперечностей Махна з РКП(б), неодноразове вигнання його з Червоної Армії пояснюється невиконанням наказів червоного командування.

Серед останніх публікацій про махновщину важливе значення має книга О. Білаша - сина начальника штабу Повстанської армії В. Білаша.⁴ Побудована на коментаріях багатіших спогадів В. Білаша ця робота по кількості використаних документів і матеріалів не має собі рівних. На наш погляд, вона, по суті, є не дослідженням, а збірником доку-

1. Шубин А. Махновское движение в 1917-1921 гг. // Дружба народов. - 1993. - №3. - С. 147

2. Там же. - №4. - С. 196

3. Федоренко А. П. Н. И. Махно // Политические деятели России. 1917. Биографический словарь. - М., 1992. - С. 246-247

4. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993

ментів і матеріалів з коментаріями О. Білаша. В ній дуже помітні романтизація махновських ватажків-командирів, тенденційність у підборі документів та їх оцінці.

Аналіз літератури про махновщину свідчить, що узагальнюючі роботи за чотири роки бойових дій формувань Махна відсутні, їх діяльність у вересні 1917-квітні 1918 рр. ігнорувалася. Не показано анарко-комуністичної суттєвості армії Махна, її соціальної та ідейно-політичної тотожності Червоної Армії, яку формувала РКП/б/, ліценірного, диктаторсько-деспотичного відношення Леніна і Троцького до повстанського махновського руху. Не можна погодитися і з тенденцією ідеалізації махновщини як захисниці селянства від політики воєнного комунізму.

Завданням дисертаційного дослідження є висвітлення організації та бойової діяльності махновських формувань у вересні 1917 - серпні 1921 рр. Спираючись на досягнення дослідників цієї теми та враховуючи наявність білих плям у вивченні її, дисертант ставить за мету вивчити такі питання:

- визначити ідеологічні, політичні та соціальні мотиви махновського руху у 1917-1921 рр., його союзників та супротивників;
- проаналізувати систему комплектування, організаційну структуру та соціальний склад загонів Махна на всіх етапах громадянської війни на Україні;
- висвітлити систему матеріального забезпечення та озброєння махновських формувань, особливості їх тактики, бойового і політичного навчання, дисциплінарної практики, морально-політичного стану;
- вивчити бойові дії загонів Махна з вересня 1917 до серпня 1921 рр., їх стосунки з РКП/б/ і Червоною Армією;
- розкрити роль центральних і місцевих органів більшовицької влади у ліквідації армії Махна.

Методологічну основу дисертації складає конкретно-історичний метод та системний підхід, що ґрунтується на всеоб'ємному критичному аналізі документів, матеріалів, літератури різноманітних по своїй

ідейно-політичної спрямованості. Всі джерела порівнювались, підлягали перевірці з метою досягнення найбільшої історичної об'єктивності.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вона є першим узагальнюючим дослідженням про махновські формування. Автор обгрунтовує концепцію, що вони були анархо-комуністичними, а не "куркульсько-бандитськими", ворогами політики воєнного комунізму. У роботі вперше висвітлено створення та бойову діяльність махновських формувань у вересні 1917 - квітні 1919 рр., їх перше перебування у лавах Червоної Армії під командуванням наркома В. Антонова-Овсєнка. У дисертації ширше і глибше проаналізовано організацію, склад і бойові дії анархо-комуністичних формувань Махна проти Скоропадського, Петлюри, Денікіна, Врангеля, їх ставлення до РКП/б/ та Червоної Армії.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Формування Махна були породженням комуністичної ідеї, анархічну модифікацію якої на початку приходу до влади допускали більшовики. Анархо-більшовицький союз склався ще в кінці 1917 - на початку 1918 рр., а не роком пізніше, як це стверджують історики.

2. Протягом чотирох років Махно та його анархо-комуністичні формування були непримиренними супротивниками ворогів комуністичної влади, виступали у підтримку російської революції, за "Третій комуністичний Інтернаціонал усього світу". Їх співниками були лише більшовики. Вигнання з Червоної Армії, Махно завжди намагався повернутися до її лав, засвідчити свою корисність для РКП/б/.

3. У боротьбі за досягнення утопічних анархо-комуністичних дозвунгів Махно та його загони проявляли не меншу, а ще більшу жорстокість, ніж більшовики, намагались знищити всіх "багатіів" і зробити бідних більш заможними. Вони виступали проти поміщиків, "куркулів", "українських націоналістів", їх ідеалом була "анархічна комуна", "економічні союзи селян і робітників".

4. Говорити про захист махновцями інтересів селян-товаровиробників неправомірно. "Куркулі" і "буржуї" знишувалися ними як клас. Романтизація Махна і махновщини не припустима. Злочинні ідеї і справи махновців, як і більшовиків, заслуговують лише засудження.

Джерельною базою дослідження є весь комплекс архівних та опублікованих матеріалів по темі. Зокрема використано фонди Центрального державного архіву громадських організацій та об'єднань України (ЦДАГОУ): Центрального комітету КП/6/V (Ф. 1), комісії по історії громадянської війни (Ф. 5), колекції документів з історії Компартії України у період революції та громадянської війни (Ф. 57) у них містяться накази по загонах і частинах армії Махна, військово-оперативні шоденники, спогади його співпрацівників, доповіді та звіти з місць Всеукраїнській Раді Оборони від партійних і радянських органів, політпрацівників, чекистів, військових комісарів, листування С. Орджонікідзе, Б. Антонова-Овсієнка, Артема (Ф. Сергієва) з Леніним і між собою.

У Центральному державному архіві вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВУ) використано фонди Ради народних комісарів (Ф. 2), Народного комісаріату внутрішніх справ (Ф. 5), Ради Робітничо-Селянської оборони УРСР (Ф. 2579), Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР (Ф. 3204), Всеукраїнського революційного комітету (Ф. 2360): постанови РНК УРСР та зведення НКВС про боротьбу з бандитизмом у різних регіонах України, телеграми і письмові доповіді про становище на фронтах, антибільшовицьких виступах на місцях, тощо. Ці матеріали дозволили простежити взаємовідносини між махновцями і більшовицькою владою, визначити причини і хід знищення махновських формувань у 1920-1921 рр.

У Російському державному військовому архіві (РДВА) найбільше значення для даного дослідження мають фонди Управління арміями

Південного (ф. 101), Південно-Західного (ф. 102), Українського (ф. 103) фронтів, Управління 13-1 (ф. 198) та 14-1 (ф. 199) армія. У них зберігаються директиви Головного командування Червоної Армії, накази по оперативним об'єднанням, військовим з'єднанням і частинам, інструкції та інші матеріали політorganів фронтів і армія, агентурні донесення і розвідзведення про чисельність і озброєння махновських і білогвардійських військ, доповіді політкомів про морально-побутовий стан махновських частин, їх боєздатність. На основі матеріалів цих фондів висвітлені також бойові дії махновських формувань, особливості їх тактики.

Важливі питання теми досліджено на матеріалах фондів обласних архівів: Харківського, Дніпропетровського, Запорізького.

У дисертації використані також опубліковані документи, які містять матеріали про ставлення до махновщини центральних і місцевих органів більшовицької партії, відомості про оперативну обстановку на фронтах, бойові дії проти махновців частин ВЧК, внутрішніх військ.

Важливими джерелами про махновські формування є газети усіх напрямків за 1917-1921 рр. У дисертації використані видання Військово-революційної Ради Повстанської армії Махна ("Путь к свободе", "Повстанец", "Голос махновца") анархістської конфедерації "Набат" ("Гуляяпольский набат", "Екатеринославский набат", "Бердянский набат"). На їх сторінках публікувалися матеріали про організацію і повсякденне життя махновських формувань, зведення про їх бойові дії, діяльність культпросвітвідділу, бойову підготовку у махновських

---

1. Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920): Сб. документов. - М., 1969; Директивы командования фронтов Красной Армии. Сб. документов. В 4 т. - М., 1971-1978; Внутренние войска советской республики: Док. и мат., 1917-1922. - М., 1972; Гражданская война на Украине, 1918-1920: Сб. док. и мат. В 3 т., 4 кн. - К., 1967 Махно и махновское движение. Сб. документов и материалов. - Днепропетровск, 1993; Н. И. Махно: Восп., мат. и док. / Автор вст. статьи, главы и прим. А. Барковец. // Дружба народов. - 1991. - №6. - С. 106-129

частинак, резолюції та декларації махновських з'їздів, політичні відозви, статті ідеологів анархізму про політичний курс Махна і т. п. Для дослідження залучались матеріали загальноросійської та загальноукраїнської комуністичної преси, губернські та повітові радянські газети, де публікувалися матеріали про бойові дії на Катеринославщині, військові операції по захопленню Червоною Армією і формуваннями Махна у її складі на початку 1919 р. багатьох міст губернії, про боротьбу з махновським "бандитизмом" у 1920-1921 рр., списки амністованих та розстріляних махновців. Матеріали про боротьбу махновців проти гетьманської влади, австро-угорських військ, Петлюри восени 1918 - взимку 1919 рр. знайдено у газетах демократичного напрямку тих років: "Заря" (Олександрівська повітова газета), "Приднепровский край" (Катеринославська губернська газета), "Киевский край" (Харківська губернська газета), "Наша жизнь" (Єлизаветградська повітова газета) та інших.

У дисертаційному дослідженні широко використовувались меншарі, насамперед спогади Нестора Махна та його найближчого соратника, відомого анархіста П. Аршинова-Маріва.¹ Вони дають велику кількість фактичного матеріалу, але потребують ретельної перевірки. У останні роки опубліковано щоденник дружини і соратника Махна Г. Кузьменко.² Особливу категорію уявляє книжка І. Теппера,³ колишнього анархіста-махновця, який перейшов на сторону більшовиків. Намагаючись реабілітувати себе, він явно перестарався у відображенні негативних рис махновщини. Використані також неопубліковані спогади

1. Махно Н. Русская революция на Украине от марта 1917 по апрель 1918. - Париж, 1929; Махно Н. Под ударами контрреволюции, апрель - июнь 1918. - Париж, 1936; Махно Н. Украинская революция (июль - декабрь 1918). - Париж, 1937; Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). - Берлин, 1923

2. 40 дней в Гуляйполе: Восп. матушки Галины - жены батьки Махно. - Владимир, М., 1990

3. Теппер И. (Горбачев) Махно. От единого анархизма к стопам румынского короля. - А., 1924

помічників Махна по бойовій роботі: Н. Зуйченка, О. Чубенка, Г. Трояна, Г. Голіка, що зберігаються в архіві. Мемуари червоних командирів, більшовиків, які стикалися з Махном, дуже суб'єктивні, але дозволяють врахувати точку зору іншої сторони. Суттєво доповнюють історію махновської армії і спогади "білих", які воювали з нею на фронтах громадянської війни. Особливе значення має праця А. Денікіна, у якій махновські загони коч і називаються "бандами", але оцінюються як сильний супротивник. Деякі відомості дають і спогади емігрантів, які висвітлювали махновщину з нейтральних позицій.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання поданого фактичного матеріалу, узагальнень та висновків про анархо-комуністичні формування Махна при написанні узагальнюючих робіт по історії революції і громадянської війни на Україні.

Матеріали дисертації були апробовані при читанні лекцій з курсу "Історія України" у Сімферопольському вишому військово-будівельному училищі та з курсу "Історія держави та права України" в Одеському інституті внутрішніх справ і в Сімферопольському училищі міліції МВС України.

1. ЦГАООУ. - Ф. 5, Оп. 1, Д. 351; Д. 153

2. Колос Г. А. Заметки о подполье и вооруженной борьбе, 1918-1919. - Днепропетровск, 1927; Максименко. Из истории партизанской борьбы в Донбассе и на Екатеринославщине в 1918-1919 гг. // Летопись революции. - 1925. - №4. - С. 155-164; Перекоп: Сб. восп. - М., Л., 1941; Пятая годовщина Октябрьской революции: Сб. ст. и восп. - Екатеринослав, 1922; Червонці. Спогади ветеранів червоного козацтва. - К., 1968; Этапы большого пути. Восп. о гражданской войне. - М., 1967

3. Альмендлингер В. Симферопольский офицерский полк, 1918-1920. Страница из истории белого движения на Юге России. - Лос-Анжелес, 1962; Славев Я. А. Белый Крым, 1920. Мемуары и документы. - М., 1990; Славев Я. Материалы по истории гражданской войны в России // Воен. вестник. - 1922. - №9-13; Шкуро Г. А. Записки белого партизана. - М., 1991

4. Деникин А. И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. - 1990. - №3-12; 1991. - №1-12; 1992. - №1-6, 9-12; 1993. - №1-12; Деникин А. И. Поход на Москву. - К., 1990

5. Герасименко К. В. Махно. - Х., 1990; Гутман М. Под властью анархистов в 1919 г. // Русское прошлое. - Петроград, 1923. - №5. - С. 61-68; Игрнев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918-июнь 1919) // Революция на Украине по мемуарам белых. - М., Л., 1930. - С. 186-195

II. СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступу, трьох глав, заключення і додатків: посилань і приміток, таблиць, мал-схем, переліку джерел і літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, аналізуються історіографія і джерела, визначаються завдання і мета дослідження, його наукова новизна та практичне значення.

У першій главі "Анархо-комуністичні формування Махна у вересні 1917 - червні 1919 рр." розглядається бойова діяльність Махна та його формувань на цьому етапі.

Вона почалась у вересні 1917 р. з створенням анархо-комуністичного загону "чорної гвардії" під приводом захисту революції від корніловської реакції. Усунувши місцеву міліцію та представника Олександрівського повітового комісару Тимчасового уряду, у жовтні чорногвардійці на чолі з Махном захопили владу і почали "революційні" перетворення у Гуляйпольській волості. Вони привітали жовтневий переворот у Петрограді, в кінці 1917 - на початку 1918 рр. разом з більшовиками Катеринославщини вели боротьбу проти Центральної Ради, збройними засобами утверджували тут "радянську" владу, а по суті анархо-більшовицьку диктатуру.

У березні-квітні 1918 р. анархо-комуністичні формування Махна стали частиною створеної Леніним Червоної Армії, підпорядковувались наркомуні більшовицької Росії Антонову-Овсієнку, фінансувались і озброювались останнім. Сформований у Гуляйполі махновський "полк" нараховував близько 4 тис. чол., складався з солдат колишньої царської армії. У середині квітня більшість особового складу полку перейшла на бік Центральної Ради. "Чорна гвардія" не змогла придушити антикомуністичне повстання. Махно був врятований завдяки червоному броне-

поїзду, вирвався з оточення і з невеликим загonom у більшовицьких ешелонах втік з України в Росію.

У травні 1918 р. Махно мав зустріч у Кремлі з Леніном та Свердловим, після якої по підбуренні за вказівкою більшовицьких лідерів документам повернувся до Гуляйполя для розгортання збройного повстання на Україні проти гетьмана Скоропадського. Літом на початку осені 1918 р. Махно знаходився у підпіллі. Йому вдалося організувати лише терористичну групу близько 20 чол. Вона займалася експропріаціями майна поміщиків, грабінками заможних хуторян та німецьких колоністів, убивствами окремих представників гетьманської адміністрації у Олександрівському повіті. Тільки з виводом з Катеринославщини австро-угорських військ і масовим повстанським рухом проти гетьмана у листопаді-грудні 1918 р. махновські загони швидко зросли до 5-10 тис. чол. З них постійний "кадр" складав декілька сотен колишніх фронтовиків, декласованих анархістських елементів. Основну масу інших загонів "резерв" складала селяни-бідняки та наймити Олександрівського і Бердянського повітів, зацікавлені у грабінках та знищенні поміщицьких і "куркульських" садиб, заможних німецьких колоністів. Від побутового кримінального бандитизму махновський рух з самого початку відрізнявся своєю соціальною спрямованістю проти заможних верств населення і представників місцевої буржуазної влади.

З січня 1919 р. махновці увійшли в оперативну підлеглість Українського фронту Червоної Армії, а з лютого були перетворені у 3-ю бригаду Західнопровської радянської дивізії П. Дибенка. Чисельність з'єднання Махна складала 10-15 тис. чол. Махновські командири за допомогою більшовицьких комісарів засвоїли організаційну структуру, систему бойової підготовки, засоби політично-виховної роботи, тактику Червоної Армії. У полках Махна створювались осередки РКП/б/. При

цьому бригада залишила партизанські територіальні принципи комплектування та ознаки матеріального забезпечення за рахунок місцевого населення. Мобілізаційне ядро частин Махна складали досвідчені місцеві кадри фронтних молодших офіцерів та унтер-офіцерів анархо-комуністичного гатунку, а також більшовики і ліві есери. Приписним складом і резервом були незаможні селяни Катеринославщини і Північної Таврії. Бригада своєчасно виконувала бойові накази червоного командування, у лютому-березні 1919 р. захопила Юзово-Гришинський район Донбасу, висуналась у тил денікінським військам на Таганрозькому напрямку. Боротьба махновців на рівних з професійними денікіянськими частинами пояснюється напівдобробільним характером їх анархо-комуністичних формувань. Колишні бідняки і наймити "махновського району", позбавлені злиднів за рахунок анархо-комуністичних експропріацій, натхненно захищали своє майно, рідні вогнища, не бажаючи повернення поміщиків. Незважаючи на втрати, чисельність бригади Махна постійно зростала і в середині травня склала близько 50 тис. чол. з незброєним резервом. Це дозволило Махну почати переформування у дивізію.

Заколот отамана Н. Григор'єва у травні 1919 р. показав загрозу комуністичній владі з боку напівпартизанських з'єднань Українського фронту. Це примусило Леніна прискорити перебудову Червоної Армії на підставі рішень VIII з'їзду РКП(б) по боротьбі з "партизанщиною" і створенню єдиної армії радянських республік як слухняного інструмента диктатури партії. Її вождів. Ліквідацію "української партизанщини", яку втілювали і Махно, його формування, очолив Голова РВРР Л. Троцький. Незважаючи на позитивні відгуки Антонова-Овсієнка, Л. Каменєва, які інспектували з'єднання Махна, про його вірність РКП(б), Ленін і Троцький не довіряли анархо-комуністам, вимагали їх роззброєння.

На прикінці травня вони за допомогою ЦК КП/Б/У і Ради оборони УРСР розгорнули кампанію по захопленню та ліквідації махновської "верхівки", наведенню порядку і дисципліни у "низах". Але у відповідь на звинувачення у "зраді" Махно відправив Леніну, Троцькому та іншим більшовицьким лідерам телеграму про добровільну відставку, на з'їзді командирів махновських полків 15 червня провів рішення щодо подальшої їх служби у Червоній Армії, не зняв з фронту своє з'єднання, про що твердилося у радянській історіографії. Він пішов з 11 лав лише з загоном "чорної гвардії" чисельністю 200 чол. для організації повстанської боротьби з Денікіним.

У другій главі "Повстанська армія Махна у липні 1919 - травні 1920 рр." розглядаються бойові дії та організація махновських формувань у час боротьби в тилу Денікіна та їх ліквідації Червоною Армією.

Протягом червня 1919 р. Махно з загоном "чорної гвардії" у взаємодії з своїми колишніми полками зтримував наступ білогвардійців на Нижньому Дніпрі і забезпечив відступ 13 Криму дивізії П. Дибенка.

У липні Махно ліквідував отамана Григор'єва і решту його загонів на Херсонщині, про що негайно доповів у Москву, розраховуючи на політичну реабілітацію. Це сприяло зростанню авторитета Махна у частинах Червоної Армії, що відступали з України, переходу більшості полків Південної групи під його командування для продовження боротьби з Денікіним на Україні. У той час, коли командування Південної групи на чолі з І. Якіром не виконало директиву продовжувати боротьбу за Південну Україну у тилу ворога, Махно виявився єдиним з комуністичних командирів, який справився з цим завданням.

На прикінці серпня - у вересні армія Махна нараховувала до 50 тис. чол. В 11 частинах залишилися осередки РКП/Б/, деякі полки очолювали члени РКП/Б/, які ними командували і до переходу до Махна. На Єлісаветградщині і в районі Умані Повстанська армія вела у вересні

важкі бої з денікінцями (дивізією Я. Слашова) і понесла великі втрати. Біля Умані махновці наштотували на армію УНР і, запобігаючи війни на два фронти, склали тимчасову "угоду" з Петлюрою проти білих. Отримавши від Української армії зброю і залишивши на її підкування 3 тис. поранених і хворих, Махно зрадив "союзників", намагався навіть вбити Петлюру. 27 вересня 1919 р. біля с. Перегонівка на Уманщині махновці нанесли денікінцям жорстокої поразки, вирвалися на оперативний простір для рейду по тилах Денікіна, залишивши білих і петлюрівців воювати між собою.

У першій половині жовтня махновці захопили майже всю Північну Таврію і значну частину Катеринославщини, висунулись до Таганрогу, загрожували навіть Ставці Денікіна. Вони захопили величезні трофеї, підірвали бази постачання денікінської армії, блокували порти Маріуполя і Бердянська, перерізали сполучення з вузловою станцією Волноваха, де знаходився майже весь гарматний арсенал Денікіна, а 11 листопада заходили Катеринослав.

Армія Махна у жовтні - листопаді 1919 р., контролюючи величезну територію, поповнювалась місцевими повстанськими загонами, у тому числі комуністичними. По різних джерелах її чисельність становила від 25 до 100 тис. чол. На 80% вона складалася з селян-бідняків і незаможних середняків, які пройшли школу світової війни і служили у Червоній Армії. Національний склад був різноманітним, українці складали ледве половину, багато було росіян та євреїв. На черговому делегатському з'їзді Повстанської армії (27 жовтня - 3 листопада) в Олександрівську було вирішено дотримуватись принципу добровільно-примусової мобілізації чоловіків від 19 до 45 років, створення територіальних формувань по селах, волостях, повітах. З'їзд підтвердив анархо-комуністичну програму і політичну спрямованість махновської армії. Її стійкість у боях з денікінцями пояснювалась

добровольчим складом, комуністичною злагодою бійців і командирів. Армія складалась з кінноти і піхоти на тачанках, була озброєна великою кількістю кулеметів, захопила у денікінців декілька панцерних потягів, понад 100 гармат.

Захоплення армією Махна головних постачальних баз Денікіна, блокування його комунікацій примусило Головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії припинити наступ на Москву. Він змушений був знімати з фронту найбільшдатні частини для боротьби з Махном, щоб забезпечити відступ своєї армії, запобігти оточенню її червоними і махновцями. Жовтень - грудень 1919 р. були піком бойової діяльності анархо-комуністичних формувань Махна, які підтримали у самий скрутний час близьку їм по духу Червону Армію, дали змогу червоному командуванню перекопати стратегічну ініціативу у бойових діях проти Денікіна.

Після розгрому денікінських військ на Україні за вказівкою Леніна і Троцького частини Червоної Армії у січні 1920 р. ліквідували армію Махна, як вже непотрібну. Вона не могла бути слугняним знаряддям диктатури РКП/б/, її вождів. Більшість махновської армії повернулася до лав Червоної Армії. Відносно інших були застосовані жорстокі заходи, в тому числі масові розстріли махновців і тих, хто їх підтримував. Анархістська "чорна гвардія" на чолі з Махном знову не чинила опору, сприяла вступу махновців до Червоної Армії, саморозпуску місцевих загонів.

У третій главі "Анархо-махновські формування у червні 1920 - серпні 1921 років" висвітлюється заключний етап їх існування, підступні військово-організаційні заходи керівництва РКП/б/ і Червоної Армії по їх знищенню.

Весною 1920 р. початок радянсько-польської війни та активізація Врангеля у Криму не дозволили Червоній Армії завершити "чистку" Ук-

раїни від махновців. У цей час Махно почав відновлювати Повстанську армію для боротьби проти білогвардійців. Переслідування червоними частинами літом - на початку осені 1920 р. він рейдував по Україні. При цьому Махно не проводив репресій місцевого партійного і радянського апарату. Він намагався запобігти зіткнень з червоними частинами, які його переслідували. Захоплення махновцями інтендантських складів Червоної Армії мали мету самопостачання, приваблення селян, червоноармійців до своїх лав, сформування дійової армії для боротьби з Врангелем. При цьому Махно знову розраховував на політичну реабілітацію в очах керівництва РКП/б/.

Невдачі Червоної Армії у боротьбі з Махном були пов'язані з небезанням багатьох її частин воювати з ним, з неспроможністю червоного командування виділити значні і більш надійні сили для винищення махновських формувань літом - осінню 1920 р.

У вересні 1920 р. чисельність Повстанської армії досягла 35 тис. чол. Ії більшість, як і раніше, складали колишні червоноармійці-дезертири, незаможні селяни, леппени, у тому числі кримінальні елементи. Іх послідували анархо-комуністичні ідеали, які пропогандувались культпросвітвідділом армії Махна, ії пресою.

Бажке становише на фронтах проти Польщі і Врангеля у вересні 1920 р. примусили ЦК РКП/б/. Леніна і Троцького піти на хитроші - скласти "союз" з Махном для повного розгрому білої армії, після чого негайно знизити махновські формування. Рада і штаб Махна повірили у цю угоду і у Євляяполі почали розбудову "безвладного анархо-комуністичного" суспільства. Кримська група Повстанської армії чисельністю 10 тис. чол. почала активні бойові дії проти Врангеля у складі Південного фронту Червоної Армії. Рейди махновців у тилу врангелівських військ у Північній Таврії. Іх участь у десанті на Литовському півострові при штурмі Перекопу, у розгромі білих біля

ішуні та на степових просторах Криму у значній мірі забезпечили успіх Червоної Армії у завершенні громадянської війни на Україні.

Після перемоги над Врангелем з 25 листопада 1920 р. Червона Армія розпочала тотальне знищення махновців, всіх, хто їм співчував. З Кримської групи С. Каретникова до головних сил Махна пробилось лише 300 вояків. Рятуючись від смерті, загони Махна у 1921 р. реєстрували у Олександрівській, Катеринославській, Київській, Курській, Воронізькій, Харківській, Миколаївській губерніях, Донській області, Невіра сядяв в анархо-комуністичні позиції Махна, відсутність резервів та всякого сенсу боротьби з комуністичною владою примусили Махна шукати порятунку за кордоном. 26 серпня 1921 р. він з загonom близько 100 чол. втік у Румунію, де був інтерв'юваний.

У заключенні сформульовані узагальнюючі висновки нової концепції про анархо-комуністичні формування Махна.

Основний зміст дисертації викладено у публікаціях:

1. Тимошук А. В. Боевая деятельность формирования Н. Махно в сентябре 1917 - январе 1919 гг. - Симферополь, 1994. - 30 с.
2. Тимошук О. В. Червоний комбриг під чорним прапором: з історії війська. - Симферополь, 1994. - 60 с.

Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 - август 1921 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. - История Украины. Симферополь, гос. ун-т, 1995.

Защищается диссертация, основное содержание которой изложено в двух опубликованных работах автора и автореферате. Анализируются организация и боевая деятельность махновских формирований в сентябре 1917 - августе 1921 гг. Установлены анархо-коммунистическая направленность этих формирований, использование их руководством РКП/б/ в борьбе с Центральной Радой, гетманом Скоропадским, украинской Директорией, Деникиным и Врангелем. Причиной ликвидации Красной Армией Махновских формирований была не измена Махно, а то, что они не вписывались в создаваемый Лениным тоталитарный режим.

Timoschuk A.V. Anarcho-communist formations of N.Makhno (September 1917 - August 1921 years). The thesis is for an academic degree of the Candidate of the Historical sciences in speciality 07.00.02. - The History of Ukraine. Simferopol, the State University, 1995.

The thesis is being defended, the principle contest of which was given in two author's works and in the author's abstract, published earlier. The organization and fighting activity of Makhnov's formations are being analyzed during the period of September 1917 - August 1921. The anarcho-communist directions of these formations were established the use of them by the leaders of RKP/b/ in the struggle with Central Rada, Hetman Skoropadskiy, Ukrainian Directory, Denikin and Wrangel. The reason of the liquidation of Makhnov's formations by the Red Army was not the betrayal of Makhno, but the fact, that they didn't blend in with totalitarian regime, created by V.I.Lenin.

Ключові слова: анархо-комуністичні формування, махновщина, бойова діяльність, організація.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher.

Handwritten text at the top of the page, possibly a name or title, appearing as "Handwritten text at the top of the page, possibly a name or title, appearing as 'Handwritten text at the top of the page, possibly a name or title, appearing as'".

Faint, illegible text in the lower middle section of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

448718

АВ 32.431

АВ 32.431

Тимошук Олександр Валентинович
Анархо-комуністичні формування Н. Махна
(вересень 1917 — серпень 1921 рр.)

Сдано в набір 10.05.95. Подписано в печати 10.05.95.
Формат 60x84¹/₁₆. Бумага писчая. Печать ротاپринтная.
Усл. печ. л. 1,39. Усл. кр.-отт. 1,62.

Тираж 100 экз. Заказ № 1050. Бесплатно.
Гортипграфія, 333000, г. Симферополь, ул. Горького, 8.